

§ 1. Ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου κατὰ τὴν παλαιότητα καὶ κατὰ τὴν Ἑλληνορρωμαϊκὴν ἀρχαιότητα.

Ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ τῆς μετὰ τούτου συνδεδεμένης τῆς φυσικῆς καταστάσεως συναντᾶται καὶ εἰς τὴν πλέον ἀπομακρυσμένην ἀρχαιότητα. Ἡ θεωρία τοῦ «*contrat social en général*», γράφει ὁ Ν. Ν. Σαρίπολος, *est vieille, peut on dire, comme le monde*».

Ἡδὴ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ συναντῶμεν τὴν ἰδέαν ταύτην². Συναντῶμεν μάλιστα δύο εἴδη συμβολαίων, τὸ μὲν ὅπερ θεωρεῖται

---

(1) **Nicolas Saripolos**, *La démocratie et l'élection proportionnelle*; avec une préface de M. Larnaude, Paris 1899, τόμ. 1, σελ. 136.

Πρβλ. **Henri Rodet**, *Le contrat social et les idées politiques de J.—J. Rousseau*, Paris, 1909, σελ. 41: «L'idée de l'âge d'or... est en effet aussi ancienne que l'humanité. Si on la presse, on se rend bien vite compte qu'elle n'est pas autre chose que le dogme du paradis terrestre et de la chute originelle ou, ce qui est sensiblement pareil, le résidu de l'antique tradition païenne sur l'âge d'or et le jardin des Hespérides». **Daniel Mornet**, *Les origines intellectuelles de la révolution française, 1715—1787*, éd. Armand Colin, Paris, 1933, σελ. 1: «Ces idées, liberté, égalité, fraternité, *contrat social*, etc. existent, sans doute plus ou moins confusément, depuis qu'il ya des hommes vivant en société et qui pensent».

2) Βλ. *Γένεσις*, 15, 18: «ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ διέθετο κύριος τῷ Ἀβραμ *διαθήκην* λέγων...», 17, 1—4: «καὶ ὤφθη κύριος τῷ Ἀβραμ καὶ εἶπεν αὐτῷ Ἐγὼ εἰμι ὁ θεὸς σου· εὐαρέσκει ἐναντίον ἐμοῦ καὶ γίνου ἀμεμπτος, καὶ θήσομαι τὴν *διαθήκην* μου ἀνά μέσον ἐμοῦ καὶ ἀνά μέσον σοῦ καὶ πληθυνῶ σε σφόδρα.... Καὶ ἐγὼ ἰδοὺ ἡ *διαθήκη* μου μετὰ σοῦ, καὶ ἔση πατήρ πληθῶν ἐθνῶν» 17,6—8: «καὶ αὖξάνῳ σε σφόδρα καὶ θήσω σε εἰς ἔθνη, καὶ βασιλεῖς ἐκ σοῦ ἐξελεύσονται, καὶ στήσω τὴν *διαθήκην* μου ἀνά μέσον ἐμοῦ καὶ ἀνά μέσον σοῦ καὶ ἀνά μέσον τοῦ σπέρματός σου μετὰ σέ· εἰς γενεὰς αὐτῶν· εἰς *διαθήκην* αἰῶ»

ὡς συναφθὲν κατ' εἰθεΐαν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς φυλῆς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ δεύτερον μεταξὺ τοῦ βασιλέως καὶ τοῦ λαοῦ¹.

νιον εἶναι σου θεὸς καὶ τοῦ σπέρματός σου μετὰ σέ». 17, 9—12 : «καὶ εἶπεν ὁ θεὸς πρὸς Αβραάμ Σὺ δὲ τὴν διαθήκην μου διατηρήσεις, σὺ δὲ καὶ τὸ σπέρμα σου μετὰ σέ εἰς γενεὰς αὐτῶν. καὶ αὕτη ἡ διαθήκη, ἣν διατηρήσεις, ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ ὑμῶν καὶ ἀνὰ μέσον τοῦ σπέρματός σου μετὰ σέ εἰς τὰς γενεὰς αὐτῶν· περιτμηθήσεται ὑμῶν πᾶν ἀρσενικόν, καὶ περιτμηθήσεσθε τὴν σάρκα τῆς ἀκροβυστίας ὑμῶν καὶ ἔσται ἐν σημεῖω διαθήκης ἀνὰ μέσον ἐμοῦ καὶ ὑμῶν». 17, 14 : «καὶ ἀπερίτμητος ἄρσεν, ὃς οὐ περιτμηθήσεται τὴν σάρκα τῆς ἀκροβυστίας αὐτοῦ τῇ ἡμέρᾳ τῆ ὀγδόῃ, ἐξολοθρευθήσεται ἡ ψυχὴ ἐκείνη ἐκ τοῦ γένους αὐτῆς, ὅτι τὴν διαθήκην μου διεσκέδασαν». Πρβλ. **Georges Davy**, *La foi jurée*, Paris Alcan, 1922, σελ. 57 κ. ἐπ. **Frazer**, *Folklore in the old testament, studies in comparative religion, legend and law*, London 1919, βλ. τὸ δεύτερον μέρος τοῦ πρώτου τόμου. **Robert Smith**, *Lectures on the religion of the Semites*, London, 1914· καὶ ἐπ' αὐτοῦ **Hubert et Mauss**, *Essai sur le sacrifice*, ἐν: *Mélanges d'histoire des religions*. **Loisy**, *Essai historique sur le sacrifice*, σ. 286. **E. Durkheim**, *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris, Alcan, 1912, σ. 484 κ. ἐπ. **Dallari**, *Il nuovo contrattualismo nella filosofia sociale e giuridica*, Torino, 1911, σ. 363, σημ. 1 : «Ciò a cominciare della teoria biblica—del patto tra Dio e il popolo eletto, ossia tra gli organi teocratici del potere e la moltitudine d'Israele; onde questa doveva fedele obbedienza a quelli; patto, per il quale il libro della legge (l'Antico Testamento) veniva denominato Libro dell'Alleanza : Βιβλίον διαθήκης (Maccabei, I, 57)» Πρβλ. ἐπίσης **Fustel de Goulanges**, *La cité antique. Étude sur le culte, le droit, les institutions de la Grèce et de Rome*. 12η ἔκδ., Paris, 1888, σ. 69.

(1) Βλ. **Hubert Languet**, *Vindiciae contra tyrannos*, 1576. **Paul Janet**, *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale*, 3e édit. Paris, Alcan, 1887, τόμ. II, σ. 33. **B. Spinoza**, *Tractatus theologico politicus*, cap. XVII. **Falchi Antonio**, *Il moderno teocratismo e la filosofia del diritto*, τόμος I, Perugia, 1906, σ. 88 κ. ἐπ. **Giuseppe Tarantino**, *Saggio sulle*

Ἑλληνικὴ ἀρχαιότης. Ἐὰν ἔλθωμεν νῦν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα, θὰ ἴδωμεν, ὅτι καὶ ἐκεῖ ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου δὲν ἦτο ἄγνωστος.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι γενικῶς ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης χαρακτηρίζεται διὰ τῆς ἀρχῆς τῆς πλήρους ἀπορροφήσεως τοῦ αἰτόμου παρὰ τῆς πολιτείας. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ αἰτόμου ἦτο νὰ εἶναι καλὸς πολίτης. Ὁ πολίτης εἶχε γίνεϊ διὰ τὸ Κράτος καὶ οὐχὶ τοῦτο διὰ τὸν πολίτην. Μόνον τὸ Κράτος, ἡ Πόλις, ἀνεγνωρίζετο ὡς ἔχον ἰδίαν καὶ αὐτοτελῆ ὑπαρξιν· ἐθεωρεῖτο ὡς ἐνότης φυσικῶς ὑφισταμένη, ὡς ἀληθῆς ὀργανισμός. Ἐκεῖνο, ὅπερ συνίστα τὸ Κράτος, ἦτο ὁ νόμος, ὅστις ἔταυτίζετο μετὰ τοῦ λόγου. Ἡ ἐλευθερία — τὸ προῖδον ἐκεῖνο τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως — δὲν ἐνοεῖτο ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἀρχαιότητι ὡς ἀνεξαρτησία, ἀλλὰ τουναντίον ὡς

---

idee morali e politiche di Tommaso Hobbes, Napoli, 1909, σ. 20 κ. ἐπ.: «Avete torto, soggiunge il Languet: contro il popolo, come contro il fisco, non v'è prescrizione. E poi non è la gente di Roma, continua egli, quella a cui dovete arrestarvi: bisogna che rimontiate ad un fatto più antico e più autorevole bisognò che si risalghiate alla storia del popolo ebreo... Or bene i testi sacri dicono che Dio, per scongiurare che la sua parola, in mezzo alle aberrazioni in cui erano caduti le menti umane, andasse del tutto smarrita, si scelse un popolo, a cui affidò la sua legge, e strinse con esso un patto d'alleanza, nel quale entrò, dopo, a prender parte anche il re, che insieme col popolo s'obbligò a custodire il sacro deposito. Dopo questo primo contratto di natura religiosa, si stipulò, tra il popolo e il sovrano solamente, un altro di natura del tutto politica, con cui quello conferì a questo il potere di amministrare la giustizia e di difenderlo dagli assalti esterni». Σημειωτέον ἐπίσης, ὅτι καὶ ὁ T. Hobbes ποιεῖται ἀνάλογον μνεῖαν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, λέγων, ὅτι ἡ θεία βασιλεία ὑφίστατο *per naturam et per pactum vetus*, (De Cive, cap. XV καὶ XVI), ἔπαυσεν ὁμοῦς αὕτη ἰσχύουσα, ἀπὸ τῆς συνάψεως τοῦ νέου *pactum*, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Χριστὸς ἔλαβε μέρος οὐχὶ ἰδίῳ δικαίῳ, ἀλλ' ἐν ὀνόματι τοῦ Πατρὸς (De Cive, cap. XVII, IV). Πρβλ. Falchi, ἐνθ. ἄνωτ. σ. 83 κ. ἐπ.

πλήρης καὶ ἀύστηρά ἐξάρτησις τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τοῦ Κράτους, ὡς ἀπόλυτος ὑποταγὴ εἰς τὸ Κράτος δηλαδὴ εἰς τὸν νόμον, τὸν ἀληθῆ κυρίαρχον καὶ δεσπότην τῶν παθῶν καὶ τῶν ἀτομικῶν ἰδιοτροπιῶν. "Εβλεπον ἐν τῷ νόμῳ τὸ μόνον μέσον, ὅπως ὀδηγήσῃ τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ἀρετὴν, ἣτις καὶ αὕτη δὲν ἠδύνατο, κατὰ τὴν γνῶμην τῶν προγόνων ἡμῶν, νὰ ἐξελιχθῆ παρὰ μόνον ἐν τῷ Κράτει¹.

1) Βλ. **Denis**, Histoire des théories et des idées morales dans l'antiquité, Paris, 1879, ἰδίᾳ σ. 20 κ. ἐπ., 128 κ. ἐπ., 136 κ. ἐπ. **Fustel de Coulanges**, La cité antique, κ.τ.λ., κεφ. XVII, σ. 265 κ. ἐπ. **Al. Bonuci**, La legge comune nel pensiero greco, Perugia, 1903, σ. 1 κ. ἐπ., 70 κ. ἐπ. **F. Filomusi Guelfi**, La dottrina dello Stato nell' antichità greca, nei suoi rapporti con l'etica, Napoli, 1873, σ. 1 κ. ἐπ., 41 κ. ἐπ., 71 κ. ἐπ. **R. Dareste**, La science du droit en Grèce, Platon, Aristote, Théophraste, Paris, 1893. **Zeller**, La philosophie des Grecs, trad. fr. Boutroux, Paris, 1877, ἰδίᾳ γενικὴν εἰσαγωγὴν, κεφ. I, σ. 144. **Bertini**, La filosofia greca prima di Socrate, Torino, 1869. **Van der Rest**, Platon et Aristote, essai sur les commencements de la science politique, Bruxelles, 1876. **G. Vadala — Papale**, Le leggi nella dottrina di Platone, di Aristotele, di Cicerone, Catania, 1894. **Bluntschli**, Théorie générale de l'Etat, γαλλ. μετ. Paris, 1877, κεφ. III. **Γ. Ἀγγελόπουλος**, Σύστημα Διοικητικοῦ Δικαίου, τ. Α', Ἀθῆναι, 1885, σ. 11. «Ὁ πολίτης δὲν ἐπεδίωκεν ἐν τῷ Κράτει ἴδιον καὶ αὐθύπαρκτον σκοπὸν, ἀλλ' ἦν ὀργανικὸν μέλος τοῦ ὅλου καὶ ἔζη μόνον χάριν τοῦ πολιτικοῦ σκοποῦ. Ὅθεν τὸ Κράτος ὄν τὸ πᾶν ἐν παντὶ ἀπερρόφα ἐν ἑαυτῷ πᾶσαν ἀτομικὴν ὑπαρξιν καὶ συνεταύτιζεν ἀδιασπᾶστως τὴν προσωπικότητα τῶν ἀτόμων μετὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ προσωπικότητος». **P. Janet**, Histoire de la science politique, κ.τ.λ., τ. I, σ. 20 κ. ἐπ. **G. Del Vecchio**, Lezioni di filosofia del diritto; Città di Castello, 1930, § 4, σ. 32 κ. ἐπ., 35 κ. ἐπ. **Falchi A.** Storia delle dottrine politiche, Padova, 1933. Introduzione: Il pensiero greco. **Gius. Carle**, La vita del diritto nei suoi rapporti colla vita sociale, Torino, 1880, σ. 103 κ. ἐπ., 144 κ. ἐπ. **J. Barthélemy et Duez**, Traité élémentaire de droit constitutionnel, Paris, Dalloz 1926, σ. 54. **Π. Ζαχαρίτσα**, Ἡ διακήρυξις τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτου τῆς 26 Αὐγούστου 1789, Ἀθῆναι, 1918, σ. 154 κ. ἐπ.

Ἐπὶ τοιοῦτους ὁρους δὲν ἠδύνατο ἐν τῇ γενικῶς κρατούσῃ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα γνώμη νὰ θάρξῃ θέσις διὰ θεωρίαν περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου.

Μόνον λοιπὸν ἐν τοῖς φιλοσοφικοῖς καὶ πολιτικοῖς ρεύμασιν, αἵτινα ἀντετάσσοντο πρὸς τὴν ἀνωτέρω θεωρίαν, θὰ ἔδει νὰ ἀναζητήσῃ τις τὴν περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδέαν.

Τὸ ὅτι δὲ τοιαῦτα ρεύματα ὑφίσταντο καταδείκνυται καὶ κατ' ἀντιδιαστολὴν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις ἀκριβῶς ἐναντίον τούτων ἀμυνόμενος τονίζει, ὅτι τὸ Κράτος οὐδόλως τυγχάνει προσωρινῆ μεταξὺ ἰδίου σκοποῦς ἐπιδιωκόντων ἀτόμων. συμμαχία, ἀλλὰ συνιστᾷ ὀργανικὴν ἔνωσιν· ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δὲ ταύτῃ ἔγραψε τὸ ἀθάνατον ἐκεῖνο : «ὅτι φύσει μὲν ἔστιν ἄνθρωπος ζῷον πολιτικόν»¹.

1) Θὰ ἠδυνάμεθα οὐχ ἧττον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει τὴν δημοκρατίαν ὡς τὸ καλύτερον πολίτευμα, πῶς ἐν τούτοις ἦτο ἀντίθετος πρὸς τὴν ἰδέαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου; Πράγματι οὗτος προτιμᾷ τὴν δημοκρατίαν, ἐνθα ἡ γενικὴ βούλησις ἐκφράζεται, ὁρίζεται δὲ ταύτην ὡς τὸ πολίτευμα ἐκεῖνο, ἐν τῷ ᾧ ὁ λαὸς εἶναι κυρίαρχος : «Λέγω δὲ οἶον ἐν μὲν ταῖς δημοκρατίαις κύριος ὁ δῆμος» (Πολιτικά Βιβλ. Γ' κεφ. Δ', § 1). «...κύριον δὲ τὸ τοῖς πλείοσι δόξαν» (Βιβλ. ΣΤ', κεφ. α', § 6). Ἡ φαινομενικὴ αὕτη ἀντίφασις αἴρεται, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ὅτι, ἐὰν ὁ Ἀριστοτέλης προτιμᾷ τὴν δημοκρατίαν, ἐνθα ἡ γενικὴ βούλησις ἐκφράζεται, πράττει τοῦτο, διότι νομίζει, ὅτι ἡ γενικὴ βούλησις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶναι λογικωτέρα καὶ δικαιωτέρα τῆς βουλήσεως τινὸς μόνου, ἢ τῆς μειοψηφίας, οὐχὶ δὲ, διότι ἀποδίδει εἰς τὴν γενικὴν βούλησιν καθ' ἑαυτήν, ἔστω καὶ αὐθαίρετον, ἀξίαν τινά. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι, ὅτι κατ' Ἀριστοτέλην, ἐὰν ἀνεφαίνετο ἀνώτερός τις ἄνθρωπος, «θεῖος», θὰ ἔδει τότε οἱ πολῖται νὰ ὑποταχθῶσι τούτῳ ὡς τῷ πλέον «σοφῷ». Παρβλ. Denis, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 214, κ. ἐπ. VIII. Pareto, Traité κ.τ.λ. ἐνθ. ἀνωτ., § 408 : «La théorie d'Aristote paraît donc évidemment attribuer la première place à la Nature. Le consentement universel est une façon de manifester cette origine selon la nature». Karl Hildebrand Geschichte und System der Rechts- und Staatsphilosophie τ. I, Leipzig, 1860, σ. 285.

Ἰῶν τοιούτων ῥευμάτων κυριώτεροι ἀντιπρόσωποι τυγχάνουσιν οἱ Σοφισταί.

Οἱ Σοφισταί¹. Εἶναι οἱ πρῶτοι κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα οἵτινες ἀποπειρῶνται νὰ θέσωσι τὰ κρατοῦντα φιλοσοφικὰ δόγματα καὶ τοὺς πολιτικούς θεσμοὺς ὑπὸ τὴν βάσανον τῆς ἐλευθέρως σκέψεως, ἐγκαινιάζοντες οὕτω ἀληθῆ φιλοσοφικὴν καὶ πολιτικὴν ἐπανάστασιν. Οὗτοι ἀνέλαβον τὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῆς κρατούσης περὶ Δικαίου καὶ Κράτους ἀντιλήψεως καὶ ἐναντίον τῶν παραδόσεων.

Οἱ Σοφισταί παραδέχονται ἐν πρώτοις μίαν περίοδον προπολιτειακὴν καὶ προκοινωνικὴν, προγενεστέραν δηλονότι τῶν νόμων καὶ τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν, περίοδον φυσικῆς τοῦ ἀνθρώπου καταστάσεως², ἣν διεδέχθη βραδύτερον ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτειακὴ τοιαύτη³.

---

1) Οἱ σοφισταί δὲν ἔχουσιν ἰδρύσει, κυρίως εἰπεῖν, ἴδιον φιλοσοφικὸν σύστημα, τὸ ἔργον τούτων εἶναι μᾶλλον ἀνατρεπτικὸν παρὰ οἰκοδομητικόν. Οὗτοι ὅμως ὡς παρατηρεῖ ὁ Carle, *La vita del diritto* ἐνθ. ἄνωτ., σ. 117 «operano alla guisa di loro che col rovesciare un edificio antico, anche senza essere consapevoli, preparano il terreno per una costruzione novella». Τὰς ιδέας τούτων τὰς γνωρίζομεν ἐμμέσως ἐκ τῶν διαλόγων τοῦ Πλάτωνος. Οἱ κυριώτεροι σοφισταί, ὡς γνωστόν, ἦσαν: ὁ Ἴππίας, ὁ Γοργίας, ὁ Πρωταγόρας, ὁ Πρόδικος.

2) Τὴν ἐκδοχὴν ταύτην τῶν Σοφιστῶν συναντᾷ τις ἀμυδρῶς πως ἐν Ἀρχελάφ, ὅστις ἀκολουθῶν τῇ Ἰωνικῇ σχολῇ περὶ κοσμογονίας, ὑποστηρίζει, ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα ζῶα, ἐξῆλθον ἐκ τῆς γῆς. Σὺν τῷ χρόνῳ ὅμως οἱ ἄνθρωποι ὑψώθησαν ἐκ τῆς ἀγρίας καταστάσεως εἰς τὴν ἀνθρωπίνην καὶ τὴν κοινωνικὴν, συνέπηξαν πολιτείας καὶ συνέστησαν νόμους καὶ κυβερνήσεις. Οὕτως ἡ κοινωνία, ἡ πολιτεία, ἡ διάκρισις τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀδίκου, εἰσὶ προϊόντα τῆς ἀνθρωπίνης τέχνης ἤτοι τῆς συμβάσεως. Βλ. Bertini, *La filosofia Greca prima di Socrate*, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 310. Carle, *La vita del diritto nei suoi rapporti colla vita sociale*, Torino 1880, σ. 119, κ. ἐπ.

3) Ὁ Πρωταγόρας ἐφαντάσθη τὴν φυσικὴν κατάστασιν ὡς κατάστασιν πολέμου ἁπάντων καθ' ἁπάντων: «ἠδίκουν ἀλλήλους ἅτε οἶκ ἔχοντες τὴν πολιτικὴν τέχνην, ὥστε πάλιν σχεδαννύμενοι διεφθείροντο» (Πρωτ. 332 β). Ἀντιθέτως ἄλλοι, ὡς ὁ Ἴππίας, ἐφαντάσθησαν ταύτην

Ἐποιοῦντο τὴν διάκρισιν μεταξὺ φύσεως καὶ νόμου καὶ κατέληγον εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «τὸ δίκαιον καὶ τὸ αἰσχρὸν οὐ φύσει ἀλλὰ νόμῳ», θέτοντες οὕτως εἰς φῶς τὴν συμβατικὴν ὄψιν τῶν νομικῶν θεσμῶν, ἐφ' ὅσον ὡς βάσιν τῆς δικαιοσύνης ἐλάβανον τὸ θετικὸν δίκαιον, ὅπερ εἶχεν ὡς ἀρχὴν τὴν σύμβασιν ¹.

ὡς εἶδος γήινου παραδείσου. Βλ. περὶ αὐτοῦ καὶ γενικῶς περὶ τῆς φυσικῆς καταστάσεως κατὰ τοὺς Σοφιστάς. **Aless. Chiappelli**, Sulle teorie sociali dei sofisti greci, (memoria letta alla R. Accademia di Scienze Morali e Politiche di Napoli. Estratto dal vol. XXIII degli Atti dell' Accademia), Napoli, 1889, σ. 89 κ. ἐπ. 42 κ.έ. **Boughi**, Note al Protagora, 1882, σ. 255—261. **L. Schimdt**, Ethik der alten Griechen, 1882, I, σ. 166 κ. ἐπ. **Harpf**, Die Ethik des Protagoras, Heidelberg, 1884, σ. 14 κ. ἐπ. **Halbafass**, Die Berichte des Platon und des Aristoteles über Protagoras, Leipzig 1882. **H. Roller**, Die griechischen Sophisten zu Sokrates und Plato's Zeit, Stuttgart 1832. **Frei**, Questiones Protagoreae, Bonn, 1845, σ. 182 κ. ἐπ. **Giacomo Laviosa**, La filosofia scientifica del diritto in Inghilterra, I, 1897, σ. 147. **A. Falchi**, Il pensiero giuridico d'Epicuro, Sassari, 1902, σ. 124. **K. Hildenbrand**, Geschichte und System der Rechts—und Staatsphilosophie τ. I, Leipzig, 1860, σ. 66 κ. ἐπ. **Karl Bergbohn**, Jurisprudenz und Rechtsphilosophie τ. I, Leipzig, 1892, σ. 152. **H. Rehm**, Geschichte der Staatsrechtswissenschaft, Freiburg i. Br. und Leipzig, 1896 σ. 14 κ. ἐπ. **Ucilio Vanni**, Gli studi di Henry Sumner Maine e le dottrine della filosofia del diritto, Verona, 1892, σ. 27 κ. ἐπ. Τοῦ αὐτοῦ, Lezioni di filosofia del diritto, raccolte stenograf. litogr., 1901—1902, σ. 536, μέρος 4ον κ. I, § 3.

1) Βλ. **Chiappelli**, ἐνθ. ἄνωτ. σ. 32 κ. ἐπ., 52 κ. ἐπ. **Ad. Rava**, Lezioni di filosofia del diritto, Padova, 1930, σ. 91 κ. ἐπ., 108. **D. Mornet**, Les origines intellectuelles de la révolution française, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 1. **Hildenbrand** ἐνθ. ἄνωτ., σ. 71 κ. ἐπ. **Ch. Renouvier**, Philosophie analytique de l'histoire. Les idées, les religions, les systèmes. Paris, Leroux, 1896, τόμοι 4, ἐν τ. III, σ. 121. **G. Jellinek**, Allgemeine Staatslehre, 3η ἔκδ. ὑπὸ W. Jellinek, Berlin, 1929, σ. 202 καὶ σημ. 1, ἐνθ. βιβλιογραφία. **H. Rehm**, Allgemeine Staatslehre, Freiburg i. Br., 1899, σ. 210. Τοῦ αὐτοῦ, ἐνθ. ἄνωτ. **Henkel**, Studien zur Geschichte der griechischen Lehre vom Staat, 1872, σ. 124. **Richard Schmidt**, Allgemeine Staatslehre, τ. I, Leipzig, 1901, σ. 39 κ. ἐπ. **Fritz Berolzheimer**, System der Rechts—und Wirtschaftsphilosophie, τ. II, München, 1905, σ. 77 κ. ἐπ. **Carle**, La vita del diritto nei suoi rapporti colla vita sociale Studio comparativo di filosofia giuridica, Torino, 1880, σ. 120.

Κατὰ τὸν Ἰππίαν— ὅστις ἀποκαλεῖται παρὰ τινῶν Grotius καὶ παρ' ἄλλων Rousseau τῆς ἀρχαιότητος— ὁ νόμος, τὸ θετικὸν δηλαδὴ δίκαιον, ἐγεννήθη ἐξ ἐκουσίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων συμβάσεως.

Δέον γὰρ σημειώσωμεν, ὅτι ὁ νόμος θεωρεῖται ὑπὸ μὲν τῶν παλαιότερων Σοφιστῶν ὡς διόρθωσις τῆς φυσικῆς καταστάσεως, ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ὅμως Σοφιστῶν, οἵτινες ἐξηγέρθησαν ἐναντίον τῆς τυραννίας τῶν νόμων, καίτοι οὗτοι εἶχον λαϊκὴν βάσιν, ὁ νόμος θεωρεῖται ὡς τεχνητὴ ἄνευ θεμελίου τινὸς σύμβασις καὶ χαρακτηρίζεται ὡς πανούργος συνασπισμὸς ἐπὶ σκοπῷ γὰρ ἰδρύσῃ τὴν κοινωνίαν ἐπὶ παρὰ φύσιν βάσεων¹.

Οἱ Ἐπικούρειοι². Ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, ἣτις ὑφίστατο ἐν ἐμβρυώδει, δύναται τις εἰπεῖν, καταστάσει κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Σοφιστῶν, ἀνεπτύχθη περισσότερον, λαβοῦσα σαφεστέραν καὶ πληρεστέραν ὑπὸ ἀτομικιστικὴν ἔκφρασιν διατύπω-

---

1) Βλ. Chiappelli, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 7. **Panfilo Gentile**, Sulla dottrina del contratto sociale, Bologna, MCMXIII, σ. 7, σημ. 1. **G. Dallari**, Il nuovo contrattualismo nella filosofia sociale e giuridica, Torino, 1911, σ. 1, σημ. 1. **K. Bergbohn**, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 152, σημ. 4.

2) Σημειωτέον ὅτι πρὸ αὐτῶν καὶ ὁ Δημοσθένης ἔχει ὑποστῆ ἔνι μέρει τὴν ἐπίδρασιν τῆς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδέας, ὡς τοῦτο καθίσταται δῆλον ἐκ τοῦ ἀκολούθου χωρίου τοῦ κατ' Ἀριστογείτονος (15—16) λόγου αὐτοῦ: «Ἄπας ὁ τῶν ἀνθρώπων βίος, ὧ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, κἄν μεγάλην πόλιν οἰκῶσι κἄν μικράν, φύσει καὶ νόμοις διοικεῖται, τούτων δ' ἢ μὲν φύσις ἐστὶν ἄτακτον καὶ κατ' ἄνδρα ἕκαστον ἴδιον τοῦ ἔχοντος, οἱ δὲ νόμοι κοινὸν καὶ τεταγμένον ταῦτὸ πᾶσιν. ἢ μὲν οὖν φύσις, ἂν ἢ πονηρά, πολλάκις φραῦλα βουλευέται· διόπερ τοὺς τοιούτους ἐξαμαρτανοντας εὐρήσετε. οἱ δὲ νόμοι τὸ δίκαιον καὶ τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον βούλονται, καὶ τοῦτο ζητοῦσι, καὶ ἐπειδὴν εὐρεθῆ, κοινὸν τοῦτο πρόσταγμ' ἀπεδείχθη, πᾶσιν ἴσον καὶ ὅμοιον, καὶ τουτ' ἐστὶ νόμος, ὃ πάντες πείθεσθαι προσήκει διὰ πολλά, καὶ μάλιστα ὅτι πᾶς ἐστὶ νόμος εὔρημα μὲν καὶ δῶρον θεῶν, δόγμα δ' ἀνθρώπων φρονίμων, ἐπανόρθωσις δὲ πλημμελημάτων τῶν εἰς ἀμφοτέρω, πόλεως δὲ συνθήκη κοινῆ, καθ' ἣν πᾶσι προσήκει ζῆν τοῖς ἐν τῇ πόλει».

σιν παρά τῆς Ἐπικούρειου σχολῆς¹.

Οἱ Ἐπικούρειοι ἀρνοῦνται, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως κοινωνικὸς καὶ ὑποστηρίζωσιν ἀπ' ἐναντίας, ὅτι ἐν ἀρχῇ οὗτος ἔζη ἐν φυσικῇ καταστάσει, πράγματι μὲν ὑπαρξάσει, ἀλλ' ἐν ἀπωτάτῳ παρελθόντι, προγενεστέρῳ καὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν παραδύσεων, καταστάσει προκοινωνικῇ, καθ' ἣν ἐκυριάρχουν διαρκεῖς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων διαμάχαι².

Ἐκ τῆς ἀθλίας ταύτης καταστάσεως ἐξηλθεν ἡ ἀνθρωπότης διὰ τῆς ἰδρύσεως τοῦ Κράτους, ὅπερ κατὰ τὴν θεωρίαν τῶν Ἐπικουρείων, εἶναι ἀποτέλεσμα συμβάσεως, δι' ἧς οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ζήσωσι καλῶς καὶ ἐν ἡσυχίᾳ καὶ νὰ καταστή-

---

1) Βλ. **A. Falchi**, *Il pensiero giuridico d'Epicuro*, Sassari, 1902. **Guyau**, *La morale d'Epicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines*, Paris 1899. **Denis**, *Histoire des théories et des idées morales dans l'antiquité*, Paris, 1879. **Hildenbrand**, ἐνθ. ἀνωτ., I, σ. 514. **Zeller**, ἐνθ. ἀνωτ. **Natorp**, *Forschungen zur Geschichte des Erkenntnisproblems im Alterthum. Protagoras, Demokrit, Epikur und die Skepsis*, Berlin, 1884. **Gödeckemeyer**, *Epikurs Verhältnis zu Demokrit in der Naturphilosophie*, Strassburg, 1897. **Schoemann**, *Griechische Altertümer* τ. I: *Das Staatswesen*, 2α ἔκδ., Berlin, 1863. **Trozka**, *Epicuro e l'epicureismo*, Milano 1883. **Picavet**, *De Epicuro novae religionis auctore*, Paris, 1883. **Thomas**, *De Epicuri canonica*, Paris, 1889. **Huit**, *La philosophie de la nature chez les anciens*, Paris, 1901. **De Laprade**, *Le sentiment de la nature avant le christianisme*, Paris, 1846. **A. Falchi**, *Storia delle dottrine politiche*, ἐνθ. ἀνωτ. **Manuel Garcia Pelago**, *La filosofia del derecho en Epicuro*, Madrid, ed. Reus, 1932. Βλ. ἐπίσης τὰ ἀνωτ. ἀναφερθέντα ἔργα τῶν: **Bonucci**, **Fustel de Coulanges**, **Filomusi Guelfi**, **Darest**, **Beitini**, **Schmidt**, **Del Vecchio**, **Janet**, **Ravà**, **Jellinek**.

2) **G. Del Vecchio**, *Lezioni*, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 41 κ. ἐπ. **Falchi**, *Il pensiero giuridico d'Epicuro*, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 127 κ. ἐπ. **Alfr. Bartolomei**, *Lezioni di filosofia del diritto*, 5η ἔκδ., Napoli, MCMXXIII—XI, σ. 36, 209 κ. ἐπ. **Panf. Gentile**, *Sulla dottrina del contratto sociale* ἐνθ. ἀνωτ., σ. 7, σημ. 1. **Ravà**, *Lezioni*, ἐνθ. ἀνωτ., σ. 107.

σώσει δυνατήν τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν, ὑπόσχονται ἀμοιβαίως νὰ μὴ βλάπτωσιν ἀλλήλους, «συνθήκη τις ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν μηδὲ βλάπτεσθαι». Κατὰ συνέπειαν τὸ δίκαιον κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην δὲν ἔχει καθ' ἑαυτὸ ὑπόστασιν, ἀλλὰ προέρχεται ἐκ συμβάσεως μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων· ἡ σύμβασις δὲ αὕτη δὲν ἔχει ἕτερον λόγον εἰ μὴ τὴν ὠφέλειαν τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς κοινωνίας. Τὸ ἀντικείμενον τῆς τοιαύτης συμβάσεως συνοψίζεται ἐν τῷ «μὴ βλάπτειν μηδὲ βλάπτεσθαι»¹.

1) «Τὸ τῆς φύσεως δίκαιον ἔστι σύμβολον τοῦ συμφέροντος εἰς τὸ μὴ βλάπτειν ἀλλήλους μηδὲ βλάπτεσθαι..... Οὐκ ἦν τι καθ' ἑαυτὸ δικαιοσύνη, ἀλλ' ἐν ταῖς μετ' ἀλλήλων συστροφαῖς, καθ' ὀπηλίλους δήποτ' αἰετόπους συνθήκη τις ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν μηδὲ βλάπτεσθαι», **Διγενέους Λαερτίου**, Φιλοσόφων βίοι L. X, λγ'.) Βλ. **Falchi**, *Il pensiero* κ.τ.λ. ἐνθ' ἄνωτ., σ. 8, 41 κ. ἐπ., 127 κ. ἐπ. **R. Hildenbrand**, *Geschichte und System der Rechts—und Staatsphilosophie*, Bd. I. Leipzig, 1860, σ. 515 κ. ἐπ. **Ch. Renouvier**, *Phil. analytique* κ.τ.λ. ἐνθ' ἄνωτ., I. σ. 60 κ. ἐπ. **Guyau**, *La morale d'Epicure* ἐνθ' ἄνωτ., L. III, chap. II, σ. 147. **Moritz Voigt**, *Die Lehre vom jus naturale, æquum et bonum und jus gentium der Römer*, τ. I, Leipzig, 1856, σ. 129 κ. ἐπ. **R. Schmidt**, *Allg. Staatsl.* ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σ. 47 κ. ἐπ. **Rehm**, *Allg. Staatsl.* ἐνθ' ἄνωτ., σ. 211. **Frédéric Atger**, *Essai sur l'histoire des doctrines du contrat social*, thèse Montpellier, 1906, σ. 18. **F. Berolzheimer**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 91 κ. ἐπ. **Gellinek**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 202, σημ. 1. **K. Bergbohn**, *Jur. u. Rechtsph.* ἐνθ' ἄνωτ., τ. I. σ. 153. **M. Liepmann**, *Die Rechtsphilosophie des Jean Jacques Rousseau. Ein Beitrag zur Geschichte der Staatstheorien*, Berlin, 1893, σ. 18. **G. Del Vecchio**, *Lezioni*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 41 κ. ἐπ. **Bartolomei**, *Lezioni*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 209 κ. ἐπ. **Ravà**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 107. **P. Gentile**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 7, σημ. 1. **Carle**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 154 κ. ἐπ. **G. Dallari**, *Il nuovo contrattualismo*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 1 κ. ἐπ. **Vilfr. Pareto**, *Traité de sociologie général*, 1917, § 463. **F. Filomusi Guelfi**, *La dottrina dello Stato nell'antichità greca* κ.τ.λ. ἐνθ' ἄνωτ., § 12. **P. Janet**, *Histoire de la science politique*, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σ. 285. **Krabbe**, *L'île de l'Etat*, ἐν: *Recueil de cours de l'Académie de droit international* t. 13, 1926 III, σ. 520. *Enciclopedia Italiana di scienze ed arti*, t. XI ἐν τῇ λέξει: *Contrattualismo*. **N. Saripolos**, *La démocratie* κ.τ.λ. ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σ. 186 σημ. 5. **Κ. Τσάτσου**, *Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ Δικαίου*, Ἀθήναι, 1932, σ. 45. **Γ. Φαρδῆ**, *Συνταγματικὸν Δίκαιον*, Ἀθήναι, 1931, σ. 118.

Καὶ ἀκολουθίαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις μεταξὺ αἰώμων καὶ κοινωνιῶν, μεθ' ὧν δὲν ἔχει συναφθῆ τοιούτου εἴδους σύμβασις, δίκαιον καὶ ἀδίκον δὲν δύνανται νὰ νοηθῶσι¹.

Δεδομένου, ὅτι ἡ τοιαύτη σύμβασις ἐγένετο πρὸς ὠφέλειαν τῶν συμβαλλομένων, ἠδύναντο οὗτοι νὰ διαρρήξωσι ταύτην, ἐν ἣ περιπτώσει δὲν ἀντεπεκρίνετο πρὸς τὸν δι' ὃν συνήφθη σκοπόν². Ἡ θεωρία αὕτη τῶν Ἐπικουρείων ἔσχεν σπουδαίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων περιόδων³.

Ρωμαϊκὴ ἀρχαιότης. Καὶ ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐποχῇ ἀπαντᾷ ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Τοῦτο ἄλλως τε ἦτο φυσικὸν ἐφ' ὅσον ἀπαντα τὰ φιλοσοφικὰ ρεύματα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος ἀντιπροσωπεύονται ἐν Ρώμῃ. Τῆς Ἐπικουρείου σχολῆς ἀντιπρόσωπος ἦτο ὁ Lucretius, ὅστις ἐν τῷ περιφήμῳ ἐπικῷ ποιήματι αὐτοῦ «de rerum natura» ἀναπτύσσει τὰς θεωρίας τοῦ Ἐπικούρου⁴.

Ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλοις ῥωμαίοις ποιηταῖς καὶ συγγραφεῦσι διαγιγνώσκει τις ἀπηχῆσεις τῆς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου ιδέας. Ἐν Σενέκᾳ ἐπὶ παραδείγματι, ὅστις, καίτοι τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας ὁπαδός, λαμβάνει ὡς ἀφετηρίαν τὴν διάκρισιν μιᾶς

---

1) «Ὅσα τῶν ζώων μὴ ἠδύναντο συνθήκας ποιῆσθαι τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν ἄλληλα μηδὲ βλάπτεσθαι, πρὸς ταῦτα οὐδὲν ἔστιν οὐδὲ δίκαιον οὐδ' ἀδίκον. Ὡσαύτως δὲ καὶ τῶν ἔθνῶν ὅσα μὴ ἠδύνατο ἢ μὴ ἐβούλετο τὰς συνθήκας ποιῆσθαι, τὰς ὑπὲρ τοῦ μὴ βλάπτειν μηδὲ βλάπτεσθαι». Περὶ **Carle**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 154. **Janet**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σ. 235. **Hildenbrand**, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 515.

2) Βλ. **Del Vecchio**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42. **Emilio Costa**, *La filosofia greca nella giurisprudenza romana*, Pavia, 1892.

3) Τοῦτο ἐν τούτοις ἀμφισβητεῖ ὁ **Gierke**, *Johannes Althusius und die Entwicklung der natürlichen Staatstheorien*, 2α ἐκδ., Breslau, 1902, σ. 96 σημ. 56.

4) Βλ. *De rerum natura* L. V, ἐνθα ὁ Lucretius ἀσχολεῖται περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Περὶ **P. Janet**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σ. 236. **Del Vecchio** ἐνθ' ἄνωτ., σ. 42. **Ravà**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 114. **Hildenbrand**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 531. **Atger**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 23.

ἀρχαγόνου φυσικῆς καταστάσεως καὶ μιᾶς μεταγενέστερας κοι-
νωνικῆς καὶ πολιτειακῆς¹. Ἐπίσης ἐν Ὀρατίῳ² εὔρηται χωρὶς
τὴν ἰδέαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἀμυδροῶς πως ὑπενθυμί-
ζοντα.

Ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ Κικέρων καίτοι ἐπικρίνει³ τὴν ἰδέαν, ὅτι ἡ δικαιοσύνη

1) Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ὁ Σενέκας, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Ἐπι-
κουρείους, φαντάζεται τὴν φυσικὴν κατάστασιν ὡς κατάστασιν εἰρηني-
κὴν, ἐν ἣ ὁ ἄνθρωπος ἔξων ἅπαντες ἐξ ἴσου ἐλεύθεροι, χωρὶς νὰ ὑφί-
σταται οὔτε κυβέρνησις οὔτε δουλεία οὔτε ἀτομικὴ ἰδιοκτησία, καταλήγει
δὲ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν περὶ δικαιοσύνης ἀντίληψιν, εἰς συμπεράσματα
σύμφωνα πρὸς τὴν Στωϊκὴν Σχολήν. Πρβλ. P. Gentile, ἐνθ' ἄνωτ., σ.
7, σημ. 1.

2) Βλ. ἰδίᾳ τὴν Σάτυραν τοῦ βιβλ. I :

«Quam prorepserunt primis animalia terris,
Mutum et turpe pecus, glandem atque cubilia propter
Unguibus et pugnis, dein fustibus, atque ita porro
Pugnabant armis quae post fabricaverat usus;
Donec verba, quibus voces sensusque notarent,
Nominaque invenerere: dehinc absistere bello,
Oppida coeperunt munire, et ponere leges,
Nequis fur esset, neu latro, neu quis adulter.

Iura inventa metu injusti, fateare necesse est
Tempora si fastosque velis evolvere mundi».

3) De re publica, 3, 22: «Est quidem vera lex recta ratio,
naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna; quae
vocet ad officium jubendo, vetando a fraude deterreat; quae tamen
neque probos frustra jubet aut vetat, nec improbos jubendo aut ve-
tando movet. Huic legi nec abrogari fas est, neque derogari ex hac
aliquid licet, neque tota abrogari potest: nec vero aut per sena-
tum, aut per populum solvi hac lege possumus: neque est quae-
rendus explanator aut interpret ejus alius: nec erit alia lex
Romae, alia Athenis, alia nunc, alia posthac; sed et omnes gentes
et omni tempore, una lex et sempiterna et immutabilis contine-
bit, unusque erit communis quasi magister et imperator omnium
deus; ille legis hujus inventor, disceptor, lator, cui qui non pa-
rebit, ipse se fugiet, ac, naturam hominis asperatus, hoc ipso
luet maximas poenas, etiam si cetera supplicia, quae putantur,
effugerit».

στηρίζεται ἐπὶ τῆς αὐθαιρέτου τοῦ λαοῦ βουλήσεως καὶ ἐπὶ τῶν συμβάσεων, οὐχ ἥττον ἔχει ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασιν τῶν περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωριῶν. Οὕτω π. χ. ἐν τῷ L. I, § 2 τοῦ «De inventione»¹ διατυποῖ παρομοίαν πρὸς τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου περὶ φυσικῆς καταστάσεως ἰδέαν, ἐν ἄλλοις δὲ ἔργοις αὐτοῦ κηρύσσεται ὑπὲρ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ *pactum subjectionis*², θεωρῶν τὴν *civitas* ὡς προϊὸν συμβάσεως³ μεταξὺ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν *potentes* ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἵνα ἐξέλθωσι τῆς τρομακτικῆς ἐκείνης

1) «Nam fuit quoddam tempus, quum in agris homines passim bestiarum modo vagabantur, et sibi victu fero vitam propagabant; nec ratione animi quidquam, sed pleraque viribus corporis administrabant. Nondum divinae religionis, non humani officii ratio colebatur; nemo nuptias viderat legitimas; non certos quisquam adspexerat liberos; non, jus aequabile quid utilitatis haberet, acceperat. Ita propter errorem atque inscientiam, caeca ac temeraria dominatrix animi cupiditas, ad se explendam viribus corporis abutebatur, perniciosissimis satellitibus».

2) Ὁ Κικέρων δὲν ποιεῖται βεβαίως χρῆσιν τῆς ἐκφράσεως «*pactum subjectionis*», ἥτις εὑρηται πολὺ βραδύτερον εἰς τὰ ἔργα τῶν διαφόρων συγγραφέων. Κατὰ τὸν **Rehm** (*Geschichte* κ.τ.λ. σ. 152) πρῶτος ἐποιήσατο χρῆσιν τῆς ἐκφράσεως ταύτης ὁ **Engelbert von Volkerdors**: *De ortu progressu et fine Romani imperii*, (μεταξὺ 1308—1310.)

3) Βλ. *De re publica*, 3, 4: «Sed quum alius alium timet, et homo hominem, et ordo ordinem, tum, quia sibi confidit, quasi pactio fit inter populum et potentes, ex quo existit id, quo Scipio laudabat, conjunctum civitatis genus». Ἐπίσης 1, 25: «populus autem non omnis hominum coetus quoquomodo congregatus, sed coetus multitudinis, juris consensu et utilitatis communione sociatus». Πρὸς βλ. **Gierke** J. *Althusius* κ.τ.λ., σ. 97, σημ. 56. **Rehm**, *Allg. Staatsl.*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 213. **Dallari**, *Il nuovo contrattualismo* κ.τ.λ., σ. 2 ἐν σημ. **Saripolos**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 136, σημ. 5. **P. Gentile**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 7, σημ. 1. **F. Atger**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 23 κ. ἐπ. **Carle**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 485 κ. ἐπ.

καταστάσεως, ἐν ἣ οἱ ἄνθρωποι ἔζων ἄνευ τῆς εἰρηνοποιουῦ λει-
τουργίας τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Οὐχ ἦτον καὶ ἡ σκέψις τῶν ῥωμαίων νομικῶν ἦτο μεστὴ
τῆς συμβατικῆς ιδέας. Οὗτοι εἶχον σταθερὰν τὴν γνώμην, ὅτι ἡ
κυριαρχία ἀνήκει τῷ λαῷ, ὅστις εἶναι ἡ πρωταρχικὴ πηγὴ πά-
σης ἐξουσίας. Ὁ νόμος ὠρίζετο ὡς ἡ ἄμεσος καὶ ῥητὴ ἐκδήλω-
σις τῆς λαϊκῆς βουλήσεως, ἐφ' ἧς ἐστηρίζετο καὶ ἡ ἰσχὺς τού-
του¹. Τοῦ ἐθίμου δὲ ἡ ἰσχὺς εἶχεν ἐπίσης ὡς βᾶσιν τὴν λαϊκὴν

---

1) Ὁ *papinianus* (I, 1 D. I, 3) ὀρίζει τὸν νόμον ὡς «*communis rei publica sponsio*». Πρὸβλ. **Rubino**, Untersuchungen über römische Verfassung und Geschichte, Kassel, 1889, μέρ. 1ον, σ. 357 κ. ἐπ. **Moritz Voigt**, Die Lehre vom jus naturale, aequum et bonum und jus gentium der Römer, τ. I, Leipzig, 1858, σ. 438: «Nach Alle dem bildet daher der **consensus civium** den grund der bindenden Kraft des **jus civile** gegenüber der gesammtheit der ihm Unterworfenen, der cives, und ebenso wird durch diesen **consensus** das Correlat der Herrschaft des Gesetzes, die Rechtsfähigkeit der Person bedingt, während das Bürgerrecht selbst, die **civitas** nur als das nothwendige Medium erscheint, welches die Beziehungen des Gesetzes zum Individuum, also die Herrschaft des Esteren, wie die Rechtsfähigkeit des Letztenen vermittelt». **Mommsen**, Römisches Staatsrecht, τ. III, ἐκδ. 3η, Leipzig, 1887—1888, σ. 3 κ. ἐπ., 309 κ. ἐπ., 376 κ. ἐπ. **L. Moriani**, La filosofia del diritto nel pensiero dei giuresconsulti Romani, Firenze, 1876. **Egon Zweig**, Die Lehre vom Pouvoir Constituant. Ein Beitrag zum Staatsrecht der französischen Revolution, Tübingen, 1909, σ. 11 κ. ἐπ. **Carle**, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 485 κ. ἐπ. **Hildenbrand**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 618. «In gleicher Weise empfängt das **jus civile** seine Rechtskraft durch den ausdrücklichen oder stillschweigenden **consensus civium**». **R. Stammler**, Rechtsphilosophische Abhandlungen und Vorträge (L, 1888—1913), 1925, σ. 378. **Rehm**, Geschichte κ.τ.λ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 29 κ. ἐπ. **Edmond Picard**, Le droit pur, Paris, 1908, σ. 291.

βούλησιν οἰωπηρῶς ὅμως ἐκδηλουμένην¹. Ἡ ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορος ἐθεωρεῖτο ἐκ λαϊκῆς ἐντολῆς πηγάζουσα.

Ἡ *lex regia* συνεχέετο μετ' εἴδους τινὸς κοινωνικοῦ συμβολαίου² ἐθεωρεῖτο ὡς ἱστορικὸν γεγονὸς θεμελιώδους συμβάσεως, ἐξ ἧς προῆλθεν ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία, ὡς εἶδος *pactum subjectionis* μεταξὺ τοῦ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ τὸ μὲν, λαμβανόμενου ὡς *universitas* καὶ τοῦ αὐτοκράτορος τὸ δέ, ὡς συμβαλλομένων μερῶν, *pactum*, δι' οὗ καθιδρύετο ἡ πολιτικὴ ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορος διὰ μεταβιβάσεως εἰς τοῦτον τῆς κυριαρχίας τοῦ λαοῦ³. Ἡ τοιαύτη ἐπομένως αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία

---

1) Βλ. π.χ. *Julianus* ἐν *Digesta*, 1, 3, 32: «*Inveterata consuetudo pro lege non immerito custoditur, et hoc est jus quod dicitur moribus constitutum. Nam cum ipsae legges nulla alia ex causa nos teneant et ea, quae sine alio scripto populus probavit tenebunt omnes: nam quid interest suffragio populus voluntatem suam declaret, an rebus ipsis et factis? que rectissime etiam illud receptum est, ut leges non solum suffragio legislatoris sed etiam tacito consensu omnium per desuetudinem abrogentur.*»

2) Βλ. *Codex* I, 17, 1, 7, ἐνθα ὁ Ἰουστινιανὸς ῥητῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν *Lex regia*: «*Cum enim lege antiqua, quae regia nuncupabatur, omne jus omnisque potestas populi Romani in imperatoriam translata sunt potestatem.*» Ἐπίσης *Ulpianus* ἐν *Digesta* I, 3, 1: «*Quod principi placuit, legis habet vigorem: utpote cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat.*» Πρὸβλ. *M. Voigt*, *Über die leges regiae* ἐν: *Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der Königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften*, τ. 7, Leipzig, 1879, σ. 555 κ. ἐ. *T. Mommsen*, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σ. 609, κ. ἐπ., τ. II, σ. 876 κ. ἐπ. *Girard*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 48 κ. ἐπ. *E. Zweig* ἐνθ' ἄνωτ., σ. 15 κ. ἐπ. *Jellinek*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 203. *Rehm*, *Geschichte* κ.τ.λ. σ. 151 κ. ἐπ., 181 κ. ἐπ. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Allgemeine* κ.τ.λ. σ. 212, κ. ἐκ. *P. Gentile*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 15 κ. ἐπ. *Otto Gierke*, *Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staatstheorien*, 2α ἔκδ., Breslau, 1902, σ. 77.

ἢ το περιορισμένη ἐκ τοῦ νόμου, ὅστις καθόριζε τὴν ἔκτασιν ταύτης¹.

Τὸ Jus Gentium ἐξ ἄλλου, ἐφ' ὅσον τοῦτο ὠρίζετο ὡς Δίκαιον «quasi quo jure omnes gentes utuntur», ἢ ὡς «jus quod apud omnes populos peraeque custoditur»² περιέχει ἀναμφισβητήτως στοιχεῖα τῆς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδέας³.

1) Βλ. Codex, I, 14, 4.

2) Gaj. Inst. I, 1.

3) Πρὸβλ. M. Voigt, Die Lehre vom jus naturale, aequum et bonum und jus gentium der Römer, τ. I, Leipzig, 1856, σ. 212 κ. ἐπ., 399 κ. ἐπ., 401 κ. ἐπ., 408 κ. ἐπ. καὶ ἰδίᾳ σ. 438 κ. ἐπ. ἐνθα γράφει: «Gleichwie der einzige Rechtsgrund der Herrschaft des **jus civile** über den **civis** in dem Consens der **civitas** gefunden wurde und gefunden werden, musste, so bot sich für die Herrschaft des **jus gentium** über die **homines** der gleiche Rechtsgrund dar: Consens der **homines**. Diese Reflexion finden wir bereits bei Cicero Part. Orat. 37, 130, der, gleichwie er in der **majorum mos** ein Product der consuetudo anerkennt (vergl. § 86 note 599), so auch das **jus gentium** auf die **conventa hominum** und einen **quasi consensus**, d. h. auf Verkehrsverhältnisse des geschäftlichen Lebens und ein hierin sich offenbaren des Analogon des **expressus consensus** zurückführt. In ähnlicher Weise tritt gleiche Ansicht bei Marcian zu Tage, wenn derselbe lib. 1, Inst: (§ 2, J. de J. N. 1, 2) sagt. **jus autem gentium omni humano generi commune est. Nam... gentes humanae quaedam sibi constituerunt**, denn auch hier erscheint diese Rechtsconstituierung als Act, der bedingt ist durch einen Consens. Das Subject dieses Consensus ist aber, gleichwie bezüglich des **jus civile** die **societas civium**, so bezüglich des **jus gentium** die **societas hominum**, oder das **omne humanum genus**, wie Marcian sie benennt.... Gleiche Grundidee vom Consens der gesamten Menschheit kann auch herrschend gewesen sein bei Ulpianus und Paulus, wenn dieselben das **jus gentium** als **praecepta gentium** bezeichnen und für ein **jus quo omnes gentes humanae utuntur**, wie für ein **jus omnium gentium** erklären. Alle dagegen in dem **consensus** der **societas hominum** oder **gentium** diese erzeugende Kraft und in dem **jus gentium**

Ἐπισημειωτικὴ ὑπῆρξεν ἐπίδρασις τῶν ἰδεῶν τούτων τῶν ῥωμαίων νομικῶν, ἐν οἷς, ἐὰν δὲν δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι εὐρίσκομεν πλήρη τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρίαν, εὐρίσκομεν ὅμως τοῦλάχιστον ἐπαρκῶς ἀνεπτυγμένα φυτώρια, ἐπὶ τῆς μεταγενεστέρως διαμορφώσεως τῆς ἰδέας τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου¹.

---

deren Product anerkennen». Προβλ. ὡσαύτως **Carle**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 189 κ. ἐπ. **Sohm—Mitteis—Wegner**, Institutionen, ἔκδ. 17η, 1930, σ. 69 κ. ἐπ. **Puchta**, Corso delle istituzioni, ἰταλ. μεταφρ. Napoli 1857, Parte 1.: Storia del Diritto Romano § LXXXV, σ. 107. **Girard**, Manuel élémentaire de Droit Romain, 2α ἔκδ., Paris, 1898, σ. 2 κ. ἐπ. **Th. Mommsen**, Römisches Staatsrecht τ. III, ἔκδ. 3η, Leipzig, 1887—88, σ. 603 κ. ἐπ. **Karl Hildenbrand**, Geschichte und System der Rechts—und Staatsphilosophie, t. I, Leipzig, 1860, σ. 572, κ. ἐπ., 611 κ. ἐπ. 618: «Soweit indess eine solche Identificirung nicht statt gefunden hat, wird das **jus gentium** auf den **Consens** der gesammten Menschheit zurückgeführt, der Wahrscheinlich vermittelt gedacht wird durch die Majorität der grösseren Völker... In gleicher Weise empfängt das **jus civile** seine Rechtskraft durch den ausdrücklichen oder stillschweigenden **consensus civium**». **Felix Dahn**, Die Vernunft im Recht, Grundlagen der Rechtsphilosophie, Berlin, 1879, σ. 164. **P. Gentile**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 12.

1) Βλ. **A. Carlyle**, History of Medioeval political Theory in the West, Edinburgh, 1903, τ. I, σ. 64: «But at the same time the theory of the Roman Lawyers with to the people as the sole ultimate source of auctority in the State, seems to us to be clearly an undeveloped form of the theory of contract. We which is not the same thing as the theory of contract in any of its forms, but is the germ out of which the theory of contract might very well grow». Προβλ. **Atger** ἐνθ' ἄνωτ. σ. 51 κ. ἐπ. **Solmi**, Storia del Diritto italiano, Milano, 1908, σ. 168, 268. **Sidwick**, The development of European polity, London, 1903, κ. XXI. **Frank**, Réformateurs et publicistes, 1864, σ. 105. **P. Gentile** ἐνθ' ἄνωτ. σ. 14.